

А. Г. Філінюк

ПОЛІТИКО-АДМІНІСТРАТИВНІ ПЕРЕТВОРЕННЯ В ПРАВОБЕРЕЖНІЙ УКРАЇНІ НАПРИКІНЦІ ХVІІІ СТОЛІТТЯ

У статті проаналізовано політико-адміністративні перетворення, здійснені в Правобережній Україні російським самодержавством у результаті другого та третього поділів Речі Посполитої, її приєднання до Російської імперії і початок реалізації курсу на інкорпорацію

Ключові слова: Правобережна Україна, політико-державні перетворення, кордон, межі, губернії, уїзди

У житті сучасної України одним із пріоритетних виступає здійснення адміністративної реформи, забезпечення оптимальної для незалежної держави розбудови адміністративно-територіального устрою та посилення ролі і місця кожного регіону в її суспільному розвитку. Зважаючи на це, актуальним є вивчення досвіду політико-адміністративних перетворень у Правобережній Україні після її приєднання до Російської імперії наприкінці ХVІІІ – на початку ХІХ століття. До їх вивчення дореволюційні історики фактично не зверталися. П. Батюшков, М. Карачківський, В. Ключевський, О. Корнілов, М. Коялович, І. Шипович висвітлювали утворення губерній і уїздів на території Правобережжя як закономірний наслідок об'єднаної політики самодержавства й оцінювали виключно з позитивного боку. В радянські часи ці питання фактично перебували поза увагою фахівців, а в літературі трактувалися за підходами, що закріпилися у ХІХ столітті. За часів незалежності окремі її аспекти досліджували Я. Верменич, М. Крикун, А. Філінюк, В. Шандра. Проте загалом у вітчизняній і зарубіжній історіографії проблема досі не знайшла належного наукового аналізу та всебічного висвітлення. В якості ключових питань, які необхідно більш повно дослідити, сучасні російські вчені називають встановлення та зміни адміністративного поділу Російської імперії, структурування простору держави, а також налагодження відносин центру з її окраїнами наприкінці ХVІІІ – на початку ХІХ століття [14, с.3].

І це цілком закономірно, адже якщо Катерина ІІ лише розпочала формування соціальної основи адміністративної модернізації регіону в російському імперському дусі, а Павло І намагався внести в неї зміни, то Олександр І реалізував низку заходів, спрямованих на розбудову, впорядкування, надання цілісного характеру й забезпечення ефективного функціонування адміністративно-територіальної системи [19, с.142].

Передусім зауважимо, що внаслідок другого та третього поділів Речі Посполитої до Російської імперії була приєднана більшість земель Правобережної України, що склала 250 тис. кв. км. [15, с.243], зокрема землі Київського, Брацлавського, Подільського та східної частини Волинського воєводств, які за своїми історичними традиціями, суспільно-політичним устроєм, релігією та культурою виявилися у Росії чужорідним тілом [16, с.63]. Відштовхуючись від вислову Жан-Жака Руссо, те, що Росія проковтнула, потрібно було переварити. Враховуючи, що самодержавство діяло переду-

сім за допомогою адміністративних, воєнних методів, на Правобережжя було перенесено притаманну для історичних російських земель територіально-адміністративну систему, адаптовану до того часу в Лівобережній Україні. З самого початку адміністративно-територіальні перетворення росіяни проводили силовими методами при опорі на армію й у часі співпали з проведенням адміністративних реформ в усій державі. На їх хід наклали певний відбиток і різкі коливання внутрішньополітичного курсу, викликані політичними намірами та принципами, якими керувалися імператори, що керували Росією один за одним [12, с.121].

Як показує аналіз наукової літератури та архівних документів і матеріалів, самі політико-адміністративні перетворення в краї розпочалися ще до офіційного другого поділу Речі Посполитої. З одного боку, це свідчило про те, що офіційний Санкт-Петербург зарання їх спланував і не мав сумніву в успіху реалізації свого політичного курсу; з другого – про серйозне усвідомлення ним важливості та значення адміністративно-територіального аспекту на шляху нового оформлення політичного статусу Правобережної України та уніфікації в ній характерних для Російської імперії державного устрою, управління господарством, соціально-політичною й духовно-культурною сферами.

Зазначимо і те, що в міжнародному плані царизм мав надійну підтримку з боку союзників, які санкціонували його дії. Це, в свою чергу, повністю розвіює міф російських політиків і науковців, які стверджують, що Росію змусили піти на поділ сусідньої держави.

Реалізація масштабних завдань інкорпораційної політики в Правобережній Україні вимагала створення дієвого адміністративно-територіального механізму. Більше того, прикордонна специфіка регіону зумовлювала необхідність невідкладного забезпечення контролю за політичною, адміністративною, економічною та соціальною сферами суспільного життя, оперативного вирішення у зв'язку з цим усіх управлінських питань.

Спираючись на потужні війська і заручившись підтримкою Пруссії та Австрії, Катерина II навіть не стала очікувати підписання міждержавної угоди про другий поділ Речі Посполитої і вже в грудні 1792 року розпорядилася приступити до «узаконення» анексованих земель [21, с.27]. Важливим кроком на цьому шляху стала заява про завершення «збирання Руських земель», «земель і міст, які належали колись до Російської держави, заселених єдиноплеменниками й освячених православною християнською вірою» [9, №17108], та тіснішого згуртування земель Правобережжя з Росією.

Виконання цієї складної державно-політичної місії, зокрема здійснення політико-адміністративних перетворень, у тому числі встановлення зовнішніх кордонів із митницями, розформування польських військ й досягнення односторонності та уніфікації устрою і управління [16, с.67], імператриця доручила генералу М.Н. Кречетникову, призначивши його генерал-губернатором повернутих до Росії територій та наділивши повноваженнями військового й адміністративно-політичного нагляду. За переконанням київської дослідниці В.С. Шандри, ця посада була задумана як наглядова, а згодом набула форми персонального управління і проіснувала аж до скасування її Павлом I наприкінці 1796 року [25, с.49].

Такий вибір можна пояснити кількома основними причинами. По-перше, він був на той час головнокомандувачем російськими військами, які влітку 1792 року за наказом самодержиці окупували їх і тим самим забезпечили анексію великого українського регіону до складу Росії. По-друге, М.Н. Кречетников мав досить великий досвід адміністративно-управлінської діяльності, нагромаджений на посаді генерал-губернатора Київського, Чернігівського та Новгород-Сіверського намісництва. По-третє, саме цей сановник організував свого часу придушення та розправу над учасниками Коліївщини, що засвідчувало, з одного боку, відданість Двору, з іншого – послужило пересторогою того, як можуть поступити росіяни з місцевими жителями в разі їх опору російським властям. По-четверте, на той час генерал був великим землевласником і особисто був зацікавлений у якнайшвидшому наведенні в краї російських порядків. Тим більше, що першому генерал-губернатору намісництва імператриця доручила командування російськими окупаційними корпусами, розташованими в Київському, Брацлавському, Подільському та Волинському воєводствах, а також у частині Великого Князівства Литовського поблизу Бреста [13, с.9; 9, №17090]. З цього випливає, що офіційний Санкт-Петербург навіть не допускав ніякої думки про перехідні тимчасові форми адміністративно-територіального устрою та управління в приєднаному регіоні [24, с.57]. Підкреслимо, що Петербург використовував військову присутність не стільки в якості провідного чинника самого факту приєднання ще одного великого українського регіону до імперії, скільки як неодмінну і головну рушійну силу проведення в ньому суспільно-політичних та соціально-економічних перетворень, які складали зміст інкорпораційної політики, оформлення Правобережжя у вірнопіддану складову самодержавства й забезпечення його вrostання до складу Росії [22, с.44].

При головній квартирі військ спеціально виділені чиновники Генерального штабу відразу ж розпочали вивчення природних і демографічних ресурсів краю. Незабаром вони виклали на картах фіскально-господарські можливості Правобережної України, чітко означивши її природно-географічні характеристики, демографічні і соціально-етнічні відомості про мешканців та особливості землеволодіння і господарювання.

Юридичні підстави, головні завдання та конкретні інструкції щодо створення нового державного кордону Росії і облаштування устрою приєднаного регіону були сформовані впродовж першої половини грудня 1792 – середини літа 1793 року і знайшли своє відображення в іменному указі від 8 грудня 1792 року «Про розпорядження в польських областях, зайнятих російськими військами» [9, №17090], Конвенції про другий поділ Речі Посполитої, підписаній 12 січня (за ст.ст.) 1793 року між Росією та Пруссією, Маніфесті, оголошеному 27 березня (за ст.ст.) 1793 року в південно-волинському місті Полонному від імені генерал-губернатора приєднаного краю М.Н. Кречетникова [9, №17108], що підтверджував право Російської імперії на володіння Правобережжям, а також рішеннях Гродненського сейму Речі Посполитої, скликаного 6 липня (за ст.ст.) 1793 року на вимогу імператриці Катерини II і Трактаті між російською імператрицею та королем Речі Посполитої від 22 липня 1793 року [20, с.10-11], котрий став Міжнародним документом, який узаконив приєднання великого українського регіону до Росії.

Зазначені акти вказували три основних орієнтири на території Волині, по яких проводилася лінія нового російського кордону: білоруське місто Пінськ, волинське місто Кунів, яке до 1792 року було частиною Кременецького повіту і село Нова Гребля у верхів'ї річки Збруч [17, с.59]. Вона була прокладена в два етапи: у період між другим і третім поділами Речі Посполитої – більша її частина, що представляла майже пряму лінію з невеликим згином у бік Росії біля Рівного та Острога на Волині, від Бреста до Кам'янець-Подільського, а далі на південь – по річці Дністер і після приєднання західної частини колишнього Волинського воєводства за третім поділом – поблизу Кам'янець-Подільського залишилася майже без змін, а на північному заході була переміщена до Володимира на Волині та в бік Холмщини [17, с.59-60].

На цьому етапі до встановлення державного кордону самодержавство підійшло з усією відповідальністю. Для здійснення делімітації (визначення) та демаркації (прокладення) лінії державного кордону за умовами третього поділу Речі Посполитої указом імператриці від 7 серпня 1795 року була створена спеціальна Прикордонна комісія на чолі із полковником Бароці з розташуванням штаб-квартири у м. Кам'янець-Подільському та фінансовим утриманням за рахунок місцевого бюджету [1, арк.22]. Для успішного розв'язання спірних питань з турецькими чиновниками комісії було виділено чимало подарунків – золотих прикрас, хутрянних виробів, килимів тощо. В обов'язки комісії входило вирішення питання про встановлення прикордонних знаків, визначення приналежності спільних ділянок кордону та нанесення відповідних змін на топографічні карти. Комісія проіснувала трохи більше року і після повного виконання поставлених завдань, які завершилися встановленням прикордонних знаків Російської імперії на лінії протяжністю понад 670 верст, наприкінці 1796 року була розформована, а всі її документи були передані в канцелярію воєнного губернатора.

Водночас із проведенням лінії кордону проводились роботи і щодо створення системи його охорони. Для більшої зручності її поділили на три частини, дві з яких знаходились на ділянці Поділля, а третя – на території Волині. Загальна протяжність новоутвореного російського кордону з Оттоманською і Австрійською імперією складала понад 670 верст. Охорону кордону, поділеного на три частини: південну протяжністю 56 верст – ділянку кордону з Молдавією, західну, що складала 395 верст і відділяла приєднані українські землі від Австрії, й третю по Волині, яка розмежовувала її територію з Польщею. На кожній дистанції її забезпечували загони спеціальної воєнізованої варті [4, арк.452], місцями розташування яких стали населені пункти Подільської та Волинської губерній [4, арк.120-121]. Малочисельній прикордонній варті допомагали розквартировані вздовж кордону регулярні козачі полки Андрюнова, Краснова і Хантенкова загальною чисельністю 3443 особи [4, арк.97].

Упродовж 1796-1797 років система прикордонної охорони зазнала істотних змін, внаслідок яких лінія кордону вздовж Подільської губернії протяжністю 400 верст була поділена на дві однакових ділянки. Одна з них проходила від м. Дубоссар до містечком Жванець, інша пролягала від Жванця до селища Колодного у Волинській губернії. Вздовж західних меж Волинської губернії функціонувала одна ділянка аж до межі Мінської губернії.

На основі цього поділу була змінена і структура прикордонної варти. Проте особливих змін в особовому та кількісному складі охорони кордону не відбулось. На початку XIX століття на кордоні з'явилась низка сторожових острожків, службових приміщень, стаєнь для коней тощо.

Водночас із прикордонною системою у Правобережній Україні була сформована митно-карантинна система, до якої входили органи митниці і карантинного контролю. Перші з них покликані були контролювати за потоками експорту та імпорту товарів і їх оподаткуванням, другі – виконувати функцію епідеміологічного контролю. Більшість митниць і карантинів створювалась росіянами на базі колишніх польських таких самих установ. Це пояснювалось низкою причин. По-перше за часом їх можна було значно швидше і дешевше пристосувати до самодержавних вимог. По-друге колишні митні установи були розташовані на важливих торговельних і поштових шляхах і трактах, якими здійснювався основний товарно-транспортний потік за кордон і з-за кордону. По-третє спорудження нових службових і господарських, митних приміщень в інших місцях вимагало багато часу, фінансів і матеріалів, а головне викликало б різке зменшення обсягів зовнішньої торгівлі й скорочення за її рахунок надходжень до державної казни.

На лінії південно-західного та західного кордону, який проходив вздовж Брацлавської та Ізяславської, а пізніше Подільської і Волинської губерній були створені Дубосарська, Ямпільська, Могилівська, Жванецька, Волочицька, Радзивілівська та Володимирська митниці, а в містечках Цекіновка, Гусятин, Рашків і Рожеямпіль – митні застави. Карантини були організовані у Жванці та Ямполі [2, арк.35зв.-36; 6, арк.254, 265; 5, арк.182].

Утримання митниць і карантинів, як і прикордонної варти, здійснювалося за рахунок бюджету правобережних губерній. Щорічно на це виділялося до 8 тис. рублів [1, арк.66зв]. Штати карантинів чи карантинних застав були значно більшими за кількістю працівників і нагадували собою військові формування. Митниці переважно очолювали відставні російські офіцери в чині майора або прем'єр-майора. Військові команди карантинів очолювали підпоручики із числа губернських штатних команд. Найбільш небезпечні чумні карантини обслуговувалися виключно за рахунок засуджених, які утримувалися в місцевих в'язницях [7, арк.68-68зв].

Для організації функціонування митно-карантинної системи в Брацлавській (Подільській) і Ізяславській (Волинській) губерніях були утворенні митні департаменти [8, арк.446-447]. З метою контролю за діяльністю митних і прикордонних органів при канцеляріях воєнних губернаторів були організовані спеціальні служби з прикордонних справ на чолі з інспекторами [3, арк.54].

Спіраючись на потужні війська та заручившись підтримкою Пруссії і Австрії, Катерина II не стала очікувати підписання угоди про другий поділ Речі Посполитої, а вже в грудні 1792 року приступила до «узаконення» і тіснішого згуртування земель Правобережжя з Росією. Для облаштування адміністративно-територіального устрою новоприєднаних земель далекоглядне значення мав грудневий документ імператриці, яким засвідчувалося, що Правобережна Україна, як одвічно «руська земля», підлягала невідкладному включенню в створену в Російській імперії у 1775 році губернсь-

ку систему. Основним інструктивно-нормативним документом адміністративно-територіального облаштування щойно приєднаних українських земель, виступало «Установление о губерниях», затверджене указом імператора від 1782 року, а визначення кордонів між губерніями та уїздами – закон від 1775 року. На відміну від Речі Посполитої, де в основі адміністративно-територіального устрою перебували земельна площа, самодержавство головним чинником його формування вважало чисельність податного населення. А оскільки Правобережна Україна відзначалася високою щільністю та кількістю мешканців, межі губерній та уїздів за російськими підходами не співпадали з внутрішніми кордонами між колишніми воєводствами і повітами. Кордони між губерніями проводилися за принципом «прямої лінії» [23, с.98]. До того ж, у склад Росії була включена лише частина Волинського воєводства, з якої утворити губернію було неможливо.

При цьому ключову роль відігравали політичні міркування, за якими кордони губерній і уїздів не повинні були співпадати з межами воєводств і повітів, щоб не нагадували про минулі часи та не спонукали місцеву верхівку до їх повернення. Тим більше, що самодержавство навіть не допускало ніякої думки про перехідні тимчасові форми адміністративно-територіального устрою та управління в новопридбаному регіоні і було зацікавлене в тому, щоб зовні це створювало вигляд, ніби великий український регіон завжди перебував у складі імперії. Відтак росіяни не тільки створили нові адміністративно-територіальні одиниці, а й призначили для них нові адміністративні центри.

Із більшої частини приєднаної території в 1793 році було утворене намісництво або генерал-губернаторство у складі українських Ізяславської, Брацлавської та білоруської Мінської губерній, яке спершу становило єдиний історико-етнічний регіон, на терені якого було поступово здійснено територіально-адміністративний поділ, окреслено його географічні та хронологічні межі й запроваджено загальноросійський порядок і єдині імперські закони [25, с.58].

Особливістю політико-адміністративних перетворень у краї на початковому етапі було те, що вони здійснювалися паралельно з визначенням і проведенням нового державного кордону Російської імперії. Таке поєднання при наданні переваги делімітації та демаркації кордонної лінії спричинило істотне розтягування в часі виконання значних за обсягом і значенням робіт із оформлення меж губерній і уїздів Правобережної України за російськими взірцями. Склалося так, що не встигли росіяни сформувати державного кордону, як виникло повстання Т. Костюшка, придушення якого стало причиною третього поділу Речі Посполитої, за яким до Росії відійшла західна частина колишнього Волинського воєводства. Це закономірно викликало необхідність вносити зміни як у прокладення державного кордону, так і в конфігурацію адміністративно-територіального устрою всіх земель Правобережжя.

До того ж, росіяни при розподілі приєднаних земель на губернії та уїзди наштовхнулися на проблему врахування недоторканості приватної власності магнатських помість, які нерідко опинялися в складі різних адміністративних одиниць, що зумовлювало проводити розмежування за узгодженням з власниками і вимагало значного часу. Крім того, як виявилось,

навіть до початку 90-х років XVIII століття чітких меж не було ні між Брацлавським і Київським воєводствами, ні між ними та південними землями, які до приєднання до Росії називалися так званим «диким полем». Отже, самодержавство змушене було тривалий період перманентно займатися облаштуванням зовнішніх кордонів і внутрішніх меж здобутих земель.

Тут доречно зауважити, що після численних політико-адміністративних змін на території Білорусії, пов'язаних із поділами Речі Посполитої і включенням її в склад Російської імперії, середньовічний Полоцько-Псковський рубіж білорусько-російського етнокультурного прикордоння практично точно співпав із адміністративним кордоном між Вітебською (а раніше Полоцькою) і Псковською губерніями і, що не менш суттєво, був ідентичним північній ділянці кордону розселення білорусів на етнографічних картах Р.Ф. Ерхерта (1863 р.), А.Ф. Ритгіха (1875 р.), Е.Ф. Карського (1903 р.) і М.В. Довнар-Запольського [10, с.146].

На приєднаній території Правобережної України самодержавство відразу утворило Брацлавську та (Ізяславську) Волинську губернії (намісництва) і підпорядковану останній Кам'янець-Подільську область. Замість трьох повітів у кожному воєводстві (відповідно: Брацлавського, Вінницького та Звенигородського у Брацлавському воєводстві; Кам'янецького, Летичівського та Червоноградського в Подільському воєводстві) обидві губернії розділили на 13 уїздів. При цьому Брацлав, Житомир і Кам'янець-Подільський втратили статус воєводських адміністративних центрів. Натомість головними губернськими містами стали Вінниця, Ізяслав, потім Звягель (Новоград-Волинський) і лише згодом – Житомир, Кам'янець-Подільський та Київ. Основним аргументом такого підходу була неможливість розмитити у колишніх осередках воєводств губернські установи і створити необхідні умови для роботи великого чиновницького апарату.

Що ж до облаштування уїздних центрів, то росіяни наштовхнулися на іншу трудність: більшість міст і містечок перебувала у приватній власності і перш ніж облаштувати в них державний апарат, їх потрібно було спочатку викупити у власників, потративши для цього значні кошти з державної казни. Не піти на такий крок царизм не міг, інакше б міста залишалися і в подальшому оплотами польських магнатів. Разом з тим, викупивши й створивши в містах імперську адміністрацію та зосередивши в них чисельні війська, Санкт-Петербург у такий спосіб організував у кожній губернії по 12 російських анклавів для зміцнення своїх позицій на завойованих землях. Навіть у ході неодноразових адміністративно-територіальних змін, які пережило Правобережжя на межі XVIII-XIX століть, вони залишалися надійною опорою російського самодержавства. До того ж, після третього поділу Речі Посполитої в губернських центрах були утворені єпископські установи православної церкви, а в уїзних містах – благочинні управління, що розгорнули діяльність на користь Російської імперії.

Формування Брацлавської губернії відбулося за рахунок перерозподілу земель усіх чотирьох воєводств Правобережжя. Приміром, у 1793 році до складу Брацлавської губернії увійшли Київський і Наддніпрянський повіти Київського воєводства, у листопаді 1794 року до неї були включені Шаргородський ключ і частина Могилівського повіту Волинського воєводств-

ва та Махнівського і Житомирського повітів Київського воеводства. Влітку наступного року з Волинської губернії в Брацлавську була передана низка маєтків Хмільницького повіту, в тому числі Старосинявський ключ А. Чарторийського, Уланівське, Маркушівське та Сьомаківське староства [18, с.12]. Упродовж 1794-1795 років до Брацлавської губернії була поступово включена частина колишнього Подільського воеводства, на терені якої в 1796 році виникли Хмільницький, Могилівський і, ймовірно, частково Махновський уїзди, що пізніше був включений до складу Київської губернії.

Ресстри і карти щодо адміністративно-територіального поділу найшвидше підготували у Брацлавській губернії. Тому вже 9 квітня 1794 року на затвердження імператриці були представлені карта та ресстри на ту частину Брацлавщини, яка підлягала передачі до Київської та до новостворюваної на півдні Вознесенської губерній [13, с.39].

Офіційне затвердження Брацлавської губернії (намісництва) відбулося в 1795 році, коли на основі представлених новим генерал-губернатором Т.І. Тутолміним відомостей і табелів Катерина II видала указ про створення Брацлавського намісництва. Губернія тоді поділялася на 12 уїздів, зокрема Брацлавський, Вінницький, Літинський, Хмільницький, Сквирський, Гайсинський, Тульчинський, Ямпільський, Могилівський, Липовецький, П'ятигірський і Бершадський [9, №17334]. У такому вигляді Брацлавське намісництво проіснувало до 30 квітня (за ст.ст.) 1797 року. Описуючи територіальні зміни у Брацлавщині, вінницький історик О.С. Петренко зауважує, що південний та західний кордон Брацлавської губернії чітко окреслював список митниці, які діяли в Брацлавській губернії, зокрема, Могилів – Цекінівка – Рашків – Ягорлик – Юзефгород (Балта) – Богопіль – Торговиця – Злотопіль – Верещаки – Крилов – Трахтемирів – Триліси [18, с.12].

Першим губернатором Ізяславської губернії став генерал-майор В.С. Шереметьєв, а Брацлавської – генерал-майор Ф.Ф. Берхман. Віце-губернаторами цих губерній відповідно стали Вельямінов і П. Грохольський. У своїх руках він зосередив лише цивільну владу, оскільки головнокомандувачем окупаційними військами було призначено князя Ю.В. Долгорукого. Якщо місцем свого перебування М.Н. Кречетников обрав м. Лабунь на Волині, то штаб-квартирою Т.І. Тутолміна було визначено спочатку місто Мінськ, а 1794 року – місто Несвіж Мінської губернії [18, с.10].

На Волині підготовка карт, інших документів і формування територій уїздів й всієї губернії затягнулось у зв'язку з польським повстанням, яке очолив Т. Костюшко. Лише в жовтні 1794 року новий генерал-губернатор – генерал-поручик Т.І. Тутолмін, призначений після раптової смерті М.Н. Кречетникова [11, с.57], направив В.С.Шереметьєву список міст Ізяславської губернії. В ньому значилися: Ізяслав, Житомир, Ямпіль (пізніше відійшов до Подільської губернії), Базалія, Остріг, Старокостянтинів, Чуднів, Радомишль (невдовзі відійшов до Київської губернії), Корець, Лабунь, Дубровниця, Овруч, Рівне.

З приєднанням до Росії західної частини Волині із центрами у Володимирі, Ковелі, Луцьку, Кременці та Дубно Ізяславська губернія значно змінила свої межі та отримала назву Волинської. На цей раз губернським центром став Звягель, викуплений казною в Ільїнського і перейменований у

Новоград-Волинський. Її уїздними містами стали Лабунь, Ізяслав, Острог, Рівне, Дубровниця, Овруч, Радомишль, Житомир, Чуднів, а також приєднані в 1795 році Володимир-Волинський, Луцьк і Ковель. Тоді ж від Брацлавської до Волинської губернії відійшли Старокостянтинівський, Базалійський, Кременецький і Дубненський уїзди [11, с.234].

Отже, наприкінці XVIII століття в Правобережній Україні відбулися докорінні політико-адміністративні перетворення, викликані приєднанням регіону до складу Російської імперії та розгортанням інкорпораційної політики російського самодержавства щодо її поглинення.

Список використаних джерел:

1. Центральний державний історичний архів України у Києві (Далі – ЦДІА України). – Ф.210. – Оп.2. – Спр.5.
2. ЦДІА України. – Ф.1147. – Оп.1. – Спр.37.
3. Державний архів Хмельницької області (Далі – ДАХО). – Ф.226. – Оп.79. – Спр.19.
4. ДАХО. – Ф.227. – Оп.1. – Спр.3. – Т.1.
5. ДАХО. – Ф.227. – Оп.1. – Спр.71.
6. ДАХО. – Ф.678. – Оп.1. – Спр.26.
7. ДАХО. – Ф.678. – Оп.1. – Спр.58. – Арк.26-27.
8. ДАХО. – Ф.687. – Оп.1. – Спр.10. – Арк.446-447.
9. ПСЗРИ-I. – Т. 23. – СПб., 1830.
10. Борисенко Ю.А., Лобач В.А. Формирование белорусско-российского порубежья // Вопросы истории. – 2002. – № 4. – С.143-146.
11. Вольнь. Исторические судьбы Юго-западного края. С высочайшего соизволения издано при М-ве внутр. дел П.Н.Батюшковым. – СПб.: Тип. т-ва «Общественная польза», 1888. – 288 с.
12. Ерошкин Н. П. Крепостническое самодержавие и его политические институты. (Первая половина XIX века). – М.: Мысль, 1981. – 250 с.
13. Жукович П. Управление и суд в Западной России в царствование Катерині II // Журн. Мин. нар. проsv. – 1914. – № 5. – С.3-24.
14. Западные окраины Российской империи. – М.: Новое литературное обозрение, 2006. – 608 с.
15. Зашкільняк Л., Крикун М. Історія Польщі: Від найдавніших часів до наших днів. – Львів: Львівський національний університет імені Івана Франка, 2002. – 752 с.
16. Каппелер Андреас. Росія як полі етнічна імперія: Виникнення. Історія. Розпад / перекл. з німецької Х.Назаркевич, наук. ред. М.Крикун [=Історія країн світу, 2]. – Львів: Видавництво Українського Католицького Університету, 2005. – XII+360 с.
17. Крикун Н.Г. Адміністративно-територіальне устроєство Правобережної України в XV-XVIII вв. Границы воеводств в свете источников. – К: Институт археологии АН Украины, 1992. – 152 с.
18. Петренко О.С. Брацлавське намісництво. – Вінниця: Велес, 2001. – 328 с.
19. Раев М. Понять дореволюционную Россию, государство и общество в Российской империи. – Лондон, 1990. – 304 с.
20. Трактат между ея величеством імператрицею Всероссийскою съ одной стороны и его величеством королем и яснейшею Речью Посполитой Польскими съ другой, подписанный в Гродне июля 11(22) дня 1793 года. – Санкт-Петербург, 1793. – 21 с.
21. Філінок А.Г. Інкорпорація Правобережної України Російською імперією на рубежі XVIII-XIX століть: адміністративно-територіальний аспект // II Міжнародний науковий конгрес українських істориків «Українська історична наука на сучасному етапі розвитку». Кам'янець-Подільський, 17-18 вересня 2003 року.

- Доповіді та повідомлення / Українське історичне товариство, Інститут історії України НАН України, Кам'янець-Подільський державний університет, Світова наукова рада при Світовому Конгресі Українців. Редактори: Любомир Винар, Олександр Завальнюк. Т. III. – Кам'янець-Подільський; Київ; Нью-Йорк; Острого: Вид-во НаУОА, 2007. – С.23-30.
22. Воєнно-політичне забезпечення інкорпорації політики царизму в Правобережній Україні на межі XVIII-XIX ст. // Вісник. Історія. Випуск 56. – К.: Видавничий центр «Київський університет», 2001. – С.43-47.
  23. Філінюк А.Г., Боднарчук Г.В. Деякі аспекти інкорпораційної політики російського царизму на Поділлі наприкінці XVIII – на початку XIX століття // Наукові записки з української історії: Збірник наукових статей. – Переяслав-Хмельницький, 2001. – С.97-103.
  24. Філінюк А.Г., Ігнат'єва Т.В. Торговельно-економічні зв'язки Правобережної України в умовах інкорпорації та геополітики Російської імперії (кінець XVIII – 50-ті роки XIX століття). Монографія. – Кам'янець-Подільський: Кам'янець-Подільський державний університет: редакційно-видавничий відділ, 2006. – 316 с.
  25. Шандра В.С. Генерал-губернаторства в Україні: XIX – початок XX століття. – К.: НАН України, Ін-т історії України, 2005. – 427 с.

The article analyses political-administrative reorganizations carried out in Right-bank Ukraine by Russian autocracy as a result of the second and third divisions of *Reich Pospolita*, its annexation to the Russian empire and the beginning of realization of policy of incorporations.

Key words: Right-bank Ukraine, political-state reorganizations, border, bounds, provinces, *uyezds*.

Отримано: 28.02.2008

УДК 94(477.43)«18-19»:338.45

А. Б. Задорожнюк

СТАН ФАБРИЧНО-ЗАВОДСЬКОЇ ПРОМИСЛОВОСТІ В МІСТАХ І МІСТЕЧКАХ ПОДІЛЛЯ У XIX – НА ПОЧАТКУ XX ст.

У статті на основі аналізу різноманітних джерел та монографічної літератури розглядається стан розвитку фабрично-заводської промисловості в містах і містечках Подільської губернії у XIX – на початку XX ст. Автор приходить до висновку, що у досліджуваній період фабрики і заводи краю були зорієнтовані на переробку сільськогосподарської сировини.

Ключові слова: Подільська губернія, міські поселення, фабрика, завод, промисловість.

Історія розвитку суспільства є, насамперед, історія розвитку виробництва. Завданням даної статті є спроба дослідити рівень розвитку фабрично-заводського виробництва в містах і містечках Поділля у XIX на початку XX ст. Найвні в історіографії роботи висвітлюють становище лише окремих, найбільш розвинутих галузей промисловості – цукрової, текстильної, пивоварної і винокурної [21; 17; 16]. Поза увагою дослідників залишилися інші, менш розвинені галузі, особливо їх розвиток в містах і містечках краю. Однак, як зауважив один із дослідників, «саме дрібні підприємства,